

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Gerechtelijke repressie en tolerantie van toverij en hekserij in vroeg-modern Europa

Gijswijt-Hofstra, Marijke

Citation

Gijswijt-Hofstra, M. (1990). Gerechtelijke repressie en tolerantie van toverij en hekserij in vroeg-modern Europa. *Leidschrift : Stigmatisering En Strafrecht*, 6(Special issue), 23-34. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/72743>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/72743>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Gerechtelijke repressie en tolerantie van toverij en hekserij in vroeg-modern Europa

Marijke Gijswijt-Hofstra

Ter introductie: *Malleus* en Erasmus

Het is ruim vijfhonderd jaar geleden dat de beruchte *Malleus maleficarum* (1487) van de dominicanen Sprenger en Institoris verscheen.¹ Als handboek voor heksenjagers heeft deze *Heksenhamer* vele drukken beleefd en tot navolging geïnspireerd. Ongeveer een eeuw na de eerste uitgave van de *Malleus* begon een ware hausse van publikaties over dit onderwerp (trouwens ook van heksenprocessen, om die term maar even te gebruiken). De *Malleus* werd opnieuw uitgegeven in Duitsland, Frankrijk, Venetië en Engeland. Maar daar bleef het niet bij. In tal van nieuwe geschriften werd het eigentijdse heksengevaar breed uitgemeten, zo mogelijk nog breder dan in de *Malleus*. Namen als Bodin (1580), Binsfeld (1589 en 1591), Rémy (1595), Jacobus I (1597), Delrio (1599), Boguet (1602) en De Lancre (1612) zullen U wellicht niet vreemd in de oren klinken. Zo kregen Sprenger en Institoris postuum gezelschap. Wat opvalt is dat niet alleen bijvoorbeeld Noordnederlandse auteurs in dit gezelschap ontbreken, maar ook dat Erasmus van Rotterdam en andere hu-

manisten uit het begin van de zestiende eeuw toverij en naar magie zwemende kerkelijke rituelen als bedrog aan de kaak stelden.²

Dat brengt me op één van de intrigerende vragen in het toverijonderzoek, namelijk die naar de verbreiding en de aanvaarding van opvattingen zoals verkondigd in de *Malleus* en in latere, soortgelijke traktaten. Was het zo dat de idee van een door geslachtsgemeenschap bezegeld duivelspact, van een ketterse, voornamelijk uit vrouwen bestaande, hek-sensekte, van nachtelijk vliegen en van de sabbat in geheel Europa gemeengoed werd? Dit is geen onbelangrijk punt, als we bedenken dat een dergelijke opvatting over toverij één van de noodzakelijke voorwaarden vormt voor het ontstaan van omvangrijke procesreeksen. Immers, de zogenaamde heksen werden geacht elkaar van de nachtelijke bijeenkomsten te kennen. Rechters die hierin geloofden, konden van deze kennis gebruik maken door er bij een toveres tijdens de ondervraging op aan te dringen namen van medeplichtigen te noemen. Als tortuur tot het gerechtelijk instrumentarium behoorde, kon het al na korte tijd tot de gewenste bekentenis

komen. Dat voert ons naar de tweede noodzakelijke voorwaarde voor het ontstaan van grote procesreeksen: de strafbaarstelling van toverij als halsmisdrijf, de praktijk van ambtshalve vervolging - het initiatief ging van de rechtbank uit - en tortuur. Ik kom hier straks nog op terug.

Voorals de zestiende en de zeventiende eeuw staan bekend als de periode van de grote heksenvervolgingen in Europa - diverse historici hebben zich zelfs laten verleiden tot typeringen als 'heksenjacht' of 'heksenwaan'. Inderdaad kan niet ontkend worden dat in deze periode, die tegelijk een periode was van renaissance, humanisme en reformatie, omvangrijke heksenprocessen hebben plaatsgevonden. Het totaal aantal slachtoffers wordt thans geschat op een veelvoud van tienduizend. Toch zou het onjuist zijn om de gerechtelijke repressie van toverij en hekserij in Europa louter in termen van omvangrijke procesreeksen of heksenjachten af te schilderen. Daarmee wordt geen recht gedaan aan de per gebied en periode ongelijke verbreiding van de grote procesreeksen zelf, en evenmin aan de overige vormen van gerechtelijke bemoeienis met toverij en hekserij. Met andere woorden: het is zaak om niet al bij voorbaat het gruwelijke en het opzienbarende van in groten getale ontstoken brandstapels als maatgevend en daarmee als *pars pro toto* voor het gerechtelijk optreden in deze eeuwen te beschouwen. Vandaar dat ik ook aandacht wil besteden aan wat ik enigszins bij gebrek aan beter heb genoemd: de gerechtelijke tolerantie van toverij.

In deze reeks van Erasmuscolleges staat het thema stigmatisering en strafrecht centraal. Of is het wellicht beter om van twee thema's te spreken? Want stigmatisering, in de zin van ongunstige beeldvorming over bepaalde groeperingen of categorieën van mensen, behoeft niet te resulteren in strafbaarstelling van speciaal aan hen toegeschreven gedragingen of in discriminatie binnen de strafrechtpleging. En andersom behoeft stigmatisering in de hier aangehouden betekenis niet ten grondslag te liggen aan strafbaarstelling en berechting van bepaalde gedragingen. Dat betekent in het geval van toverij en hekserij dat we ons moeten afvragen of bepaalde groeperingen of categorieën - bijvoorbeeld vrouwen, oude vrouwen, vroedvrouwen - inderdaad werden gestigmatiseerd tot 'heks' of dat er, ietwat afge-

zwakt, zoets bestond als een stereotype van de vrouwelijke 'heks'. De volgende stap is dan om na te gaan of er een verband - en zo ja welk verband dan - valt te traceren tussen stigmatisering of stereotypering enerzijds en strafbaarstelling of criminalisering en ook strafrechtpleging anderzijds. Met andere woorden: was het bijvoorbeeld zo dat stigmatisering van bepaalde groeperingen tot 'heks' ten grondslag lag aan de criminalisering van toverij of hekserij? Of verliepen strafbaarstelling en berechting van toverij relatief onafhankelijk van dergelijke stigmatiseringsprocessen?

Ook hier geldt dat het stellen van vragen gemakkelijker is dan ze te beantwoorden. Hoewel ik daar direct aan wil toevoegen dat het stellen van 'goede', in de zin van specifieke en daarmee voor onderzoek toegankelijke vragen, verre van eenvoudig is.

Tot zover mijn inleidende opmerkingen. Wat U hierna te wachten staat is het volgende. Allereerst een introductie tot verschillende betekenissen van de begrippen toverij en hekserij. Daarna een overzicht van houdingen ten opzichte van diverse vormen van toverij of hekserij: door wie, in hoeverre en waarom werden deze vormen en daarmee hun beoefenaren als afwijkend beschouwd en eventueel als crimineel bestempeld? Dan komen we tot de praktijk van het gerechtelijk beleid inzake toverij en hekserij: hoe stond het met de gerechtelijke repressie maar ook tolerantie in dit opzicht? Ten slotte zal ik kort ingaan op de stand van de theorievorming in het Europese toverij- en hekserijonderzoek.

Betekenen van toverij en hekserij

Onder historici en andere wetenschapsbeoefenaren bestaat geen eensgezindheid over het gebruik en de betekenis of definiëring van begrippen als toverij en hekserij, *Zauberei* en *Hexerei*, *sorcery* en *witchcraft*; het Frans daarentegen moet het stellen met het ene begrip *sorcellerie*. Vooral onder Duitse historici bestaat de neiging om de term *Hexerei* te reserveren voor duivelarij of 'diabolisme'. *Hexerei* impliceert dan meestal schadelijke toverij - *maleficium* - en altijd één of meer demonologische elementen zoals verwoord in handboeken voor heksenjagers. Denk aan: het pact met de duivel, geslachtsgemeenschap met de duivel, de heksensabbat. *Zauberei* verwijst

dan naar rituele handelingen om schadelijke dan wel heilzame doeleinden te bereiken.³

Er vallen drie bezwaren aan te voeren tegen een dergelijke tweedeling. Ten eerste laten de bestudeerde magische verschijnselen, gevarieerd als ze zijn, zich zelden netjes in een tweedeling inpassen. Ten tweede sluit dit onderscheid tussen hekserij en toverij onvoldoende aan bij het vroegere taalgebruik. En als derde bezwaar moge gelden dat een dergelijke tweedeling in de praktijk van het onderzoek gepaard gaat met een al te vanzelfsprekende inperking van het onderwerp tot hetgeen als *Hexerei* wordt aangeduid.

Het verdient dan ook de voorkeur om één van beide termen, zo mogelijk in overeenstemming met het vroegere woordgebruik, als overkoepelend begrip te hanteren. Zo komen we voor de Noordelijke Nederlanden uit op toverij als de meest gangbare en in verschillende betekenissen gehanteerde term. In Engeland was dat de term *witchcraft*. Zoals gezegd doet dit keuzeprobleem zich in het Frans niet voor. Voor de Duitse gebieden ligt het enigszins gecompliceerder omdat indertijd in het zuiden wél onderscheid werd gemaakt tussen *Zauberei* en *Hexerei*, maar in het noorden niet - daar werd de term *Zauberei* net als bij ons de term toverij in een breed scala van betekenissen gebruikt.

Na deze uiteenzetting moet ik verder kleur bekenen. Welnu, op grond van het vroegere Nederlandse woordgebruik geef ik de voorkeur aan toverij als overkoepelend begrip. Maar daar wil ik direct aan toevoegen dat ik, zeker als het niet om Nederland gaat, niet aarzel om ook de term hekserij te gebruiken, maar dan ter aanduiding van schadelijke toverij en/of een duivelspact en eventueel andere demonologische elementen.

Daarmee kom ik toe aan de toverijopvattingen van vóór het verschijnen van de *Malleus maleficarum*. Welke voorstelling maakte men zich nu precies van toverij in haar diverse vormen? Globaal gesproken waren er twee tradities, die van de theologen en die van degenen die rechtstreeks bij betovering en onttovering waren betrokken. De opstelling van juristen, rechtsprekenden en andere groeperingen kon meer naar de ene of meer naar de andere pool neigen. Een suggestieve, maar ook enigszins verhullende benaming van deze polen afzonderlijk is respec-

tievelijk het demonologisch en het magisch universum of wereldbeeld.⁴ De opvattingen liepen vooral uiteen met betrekking tot de rol van de duivel en met betrekking tot de effecten van magisch handelen.

Eerst iets over de toverijvoorstellingen van de direct betrokkenen. Regionale variaties daargelaten vertonen deze voorstellingen een vaste kern en een grote mate van stabiliteit door de eeuwen heen. Aan kwade mensen werd de potentie toegeschreven tot aanwending van magische krachten om anderen direct of indirect schade toe te brengen. Daarbij ging het onder meer om het ziek- of doodtoveren van mensen en van vee, om het doen mislukken van de oogst of het doen vergaan van schepen en om het veroorzaken van voor- en tegenspoed in de liefde. Betoveringen, zo dacht men, werden bewerkstelligd door bijvoorbeeld een kwade blik, een verwensing, een aanraking of door het toedienen van vergif. Voor zover dat uit de oorspronkelijke aanklachten valt te reconstrueren was de duivel de grote afwezige. Dat neemt niet weg dat de duivel tijdens de gerechtelijke ondervraging wel degelijk deel kon gaan uitmaken van het relaas van de verdachte: de gestelde vragen en de tortuur konden in belangrijke mate bijdragen tot de inhoud van de bekentenis.⁵

Men stond niet machteloos tegenover betoveringen, zo dacht men. Er waren huismiddeltjes te kust en te keur. Als men toch door een betovering werd getroffen, kon men deze ongedaan maken al dan niet met hulp van een onttoveringsdeskundige: een katholiek geestelijke, een waarzegger of een duivelbanner. Daarmee was toverij één van de mogelijkheden om tegenslag te interpreteren en het eigen lot, en dikwijls ook dat van de persoon die voor toveres of tovenaar werd uitgemaakt, te beïnvloeden.

Ook de theologische opvattingen waren opvallend stabiel. Alleen de *Malleus* en zijn nasleep weken op belangrijke punten af. Zowel vóór als na het verschijnen van de *Malleus* werd toverij of superstitie in het voetspoor van Augustinus en van Thomas van Aquino afgeschilderd in termen van een pact met de duivel of met demonen. Volgens deze traditionele visie zijn toverpraktijken ijdel, ze kunnen geen werkelijk effect hebben. Magie is een tekensysteem dat berust op een afspraak, een expliciet of impliciet pact tussen mensen en demonen. Eventuele effecten moeten worden toegeschreven aan de activitei-

ten van demonen, die alleen met Gods instemming kunnen plaatsvinden. Van geslachtsverkeer tussen mensen en demonen wordt in dit kader niet gerept.⁶

Heel anders is dit in de *Malleus maleficarum* van 1487: het pact met de duivel wordt bezegeld door geslachtsgemeenschap en de reële effecten van toverij worden niet langer ontkend, integendeel. De auteurs beschouwen toverij als de ergste vorm van geloofsafval, en zij signaleren dat het vooral vrouwen zijn die zich daaraan overgeven. Gezien de (potentieel) ingrijpende gevolgen van de verbreiding van deze variant, is het van belang deze als zodanig te onderscheiden. Het is echter niet zo dat geheel Europa in de ban raakte van deze variant. Zo bleef een groot deel van de theologen de traditionele theologische opvattingen over magie toegeedaan. Daarentegen gingen humanisten als Erasmus zo ver dat zij toverij naar het rijk van het bedrog verwezen - een opvatting die onder theologen slechts zeer gelidelijk, om niet te zeggen traag, veld zou winnen.

Toverij als afwijking: stigmatisering, stereotypering, strafbaarstelling

Het strafbaar stellen of de criminalisering van toverij hield in dat toverij door de wetgever of door de rechtbanken werd beschouwd als een ontoelaatbare afwijking van een bepaalde norm. Maar, zo kunnen we ons afvragen, was het ook zo dat stigmatisering of stereotypering van bepaalde groeperingen tot 'tovenaar', 'toveres' of 'heks' aan deze strafbaarstelling ten grondslag lagen? Om die vraag te kunnen beantwoorden is het nodig om te bezien door wie (en door wie niet), in hoeverre en waarom toverij, tovenaars en toveressen als afwijkend werden beschouwd.

Om te beginnen met degenen die geneigd waren om tegenspoed te interpreteren als het resultaat van een betovering: voor hen zal het uitoefenen van schadelijke toverij buiten de grenzen van het acceptabele hebben gelegen, maar contramagicie erbinnen. Een dergelijke opvatting deed zich niet alleen voor onder de personen die een betovering vreesden of die door een betovering getroffen meenden te zijn. Ook waarzeggers, duivelbanners en katholieke geestelijken, die als onttoveringsdeskundigen optraden, waren deze mening vanzelfsprekend toege-

daan: schadelijk toveren was slecht, magische tegenmaatregelen waren geoorloofd.

Hield dit nu ook in dat al bij voorbaat bepaalde groeperingen waren gedoodverfd als de boosdoeners, als 'kwade mensen'? En waren dat dan vrouwen of speciaal oude vrouwen of vroedvrouwen, om de meest gangbare stereotypen te noemen die historici hebben opgevoerd? We kunnen er inderdaad niet omheen dat in Europa gemiddeld tachtig procent van de wegens 'heksery' tot de brandstapel veroordeelden vrouw was. Moeilijker wordt het om te bevestigen dat het ook voornamelijk om *oude* vrouwen ging. En dat geldt in nog sterkere mate voor de vroedvrouwen. Laten we ons daarom beperken tot de kwestie van de stereotypering van vrouwen als zodanig. Ook dan zijn er nog problemen te over. Ten eerste hebben we niet alleen met vrouwen te maken: de twintig procent mannelijke veroordeelden behoeft ook verklaring. Ten tweede verhuult een dergelijk gemiddelde de verschillen die zich per gebied en periode voordeden. Zo waren het in landen als Finland en IJsland vooral mannen die met magie werden geassocieerd.⁷ Ten derde is het niet eenvoudig om op grond van het voorkomen van veroordelingen, waarbij per definitie de stem van de rechtbank van doorslaggevend belang was, vast te stellen of, en in welke mate, bepaalde 'heksen'-stereotypen gangbaar waren onder de direct bij betovering en onttovering betrokkenen. Maar we kunnen de zaak ook zo stellen: zouden tot honderd procent naderende percentages van mannelijke veroordeelden voor andere misdrijven dan ook moeten verwijzen naar overeenkomstige stereotypen van bijvoorbeeld de mannelijke dief of de mannelijke moordenaar? Ik kom nog op deze kwestie terug. Hier moet ik het laten bij de vaststelling dat onvoldoende duidelijk is in hoeverre de direct bij toverij betrokkenen zich bij hun verdenkingen en beschuldigingen hebben laten leiden door een bepaald 'heksen'-stereotype.

Binnen de katholieke kerk waren alle vormen van toverij verboden. Toverij impliceerde immers een pact met de duivel. In hoeverre katholieke instanties de felle *Malleus*-richting dan wel de meer gematigde traditionele richting aanhingen, vormt eveneens een belangrijk punt voor onderzoek. Zoveel is duidelijk dat Sprenger en Institoris, de auteurs van de *Malleus*, allerminst unaniem bijval vonden onder

katholieke theologen. Wel werden deze inquisiteurs in hun vervolgingsijver gesteund door paus Innocentius VIII, die in 1484 een bul tegen de hekserij uitvaardigde. De pauselijke inquisitie had overigens voordien allerm minst stilgezeten: vooral in Zuid-Frankrijk en in Noord-Italië waren reeds in de veertiende eeuw tal van tovenaars vervolgd, waarna de vervolgingszone zich geleidelijk had uitgebreid. Sprenger en Institoris stonden ook in hun stigmatisering van vrouwen tot heks niet alleen. De kracht van de christelijke traditie van misogynie beeldvorming wordt nog eens onderstreept door Erasmus' opvatting dat de kwaal van het 'bijgeloof' meer verspreid is onder vrouwen dan onder mannen. Het kerkelijke verbod op toverij was ook in een ander opzicht niet zonder ambivalenties: naarmate toverij inclusiever werd omschreven moesten ook de door katholieke geestelijken verrichte onttoveringsrituelen tot verboden terrein gerekend gaan worden. Op dezelfde gronden als de katholieke kerk zouden ook de protestantse kerken alle vormen van toverij afwijzen.

Het wereldlijk gezag ontkwam evenmin aan een stellingname. Uit wetgeving, geschriften van juristen en uit toverijprocessen blijkt dat toverij al ver voor de periode van de grote heksenvervolgingen als misdrijf was aangemerkt. Dat geldt zowel voor schadelijke toverij oftewel *maleficium* als voor rituele magie, dat wil zeggen de activiteiten van onttovenaars, magische genezers en waarzeggers.⁸ In navolging van de pauselijke inquisitie werd daarnaast ook het sluiten van een pact met de duivel of het aanroepen van kwade geesten strafbaar gesteld. In dit geval kan van demonologische toverij worden gesproken. Toverij werd daarmee gelijkgesteld aan ketterij. Zwitserse, Franse en Noorditaliaanse rechtbanken namen in de vijftiende eeuw in dit opzicht het voortouw.

De wetgeving zou hiermee overigens geen gelijke tred houden. Zo maakte de in 1532 voor de Duitse landen afgekondigde *Carolina* slechts gewag van het verbod van *maleficium*. En in de ordonnantie, die Philips II in 1592 voor de Zuidelijke Nederlanden uitvaardigde, werden weliswaar allerlei vormen van toverij, dus niet alleen schadelijke toverij, bestempeld als het resultaat van omgang met de duivel, maar daar bleef het bij: net zo min als in de traditio-

nele theologische traktaten werd in deze ordonnantie of in andere 'heksen'wetgeving van die tijd melding gemaakt van seksuele contacten met de duivel of van de heksensabbat. Dit was trouwens ook de lijn die de Zuidnederlandse jurist Joost de Damhouder had aangehouden, hoewel hij op de hoogte was van de *Malleus* en van latere heksentraktaten.⁹ Dat niet alle juristen zich zo 'traditioneel' opstelden, blijkt onder meer uit een reeks van heksentraktaten die vooral aan het eind van de zestiende en in het begin van de zeventiende eeuw van hun hand verscheen. Daarin werd niet alleen bevestigd wat al door de auteurs van de *Malleus* was beweerd, maar werd nu ook de idee van de sabbatbijeenkomsten tot in de finesses uitgewerkt. Overigens ontbreekt het tot dusverre aan een vergelijkende studie van Europese toverijwetgeving en van de opinies en adviezen van juristen inzake toverij.

In grote lijnen was de ontwikkeling dus als volgt. Vroeg of laat werden wetgeving en rechtspraak inzake toverij in termen van een pact met de duivel gegoten en werd toverij daarmee tot ketterij bestempeld. Bleef het in de wetgeving hiertoe beperkt, anders pakte het uit in de praktijk van de rechtspraak zelf, waar namelijk ook de meeromvattende 'heksenleer' ingang vond, althans in bepaalde gebieden en in bepaalde perioden. Ik ga daar straks verder op in.

Als we dan nu terugkeren naar de vraag in hoeverre stigmatisering of stereotypering van bepaalde groeperingen tot 'tovenaar', 'toveres' of 'heks' ten grondslag heeft gelegen aan de strafbaarstelling van toverij, dan zal duidelijk zijn dat deze vraag bepaald niet zonder meer bevestigend kan worden beantwoord. Voor zover de strafbaarstelling primair de demonologische toverij - het pact met de duivel - gold, klinkt althans in de wetgeving niet door dat men daarbij speciale groeperingen, bijvoorbeeld vrouwen, op het oog had. Dat neemt niet weg dat auteurs van heksentraktaten in de trant van de *Malleus* uitdrukkelijk het vrouwelijke geslacht aanwezen als het geslacht dat bij uitstek geneigd is tot het begaan van dit misdrijf. Van die kant was zeer zeker van stigmatisering sprake. Maar het zou onjuist zijn om hieruit te concluderen dat deze stigmatisering ook ten grondslag heeft gelegen aan de strafbaarstelling van demonologische toverij. Het was eerder zo dat

deze auteurs nog eens bevestigden en uitwerkten wat zich in de praktijk van de rechtspraak reeds voordeed, namelijk dat overwegend vrouwen werden veroordeeld. Dat dit gebeurde kan, maar hoeft niet te wijzen op een voorafgaande stigmatisering of stereotypering van vrouwen tot 'heks', bijvoorbeeld van kerkelijke zijde of door wereldlijke gezagsdragers. En ook al zou dit wel het geval zijn geweest, dan nog behoeft een dergelijke stigmatisering niet de aanleiding te zijn geweest tot de criminalisering van demonologische toverij. Zoveel is wel duidelijk dat, indien de in de *Malleus* en in latere heksentraktaten verwoorde ideeën in de praktijk van de rechtspraak opgeld deden, het percentage vrouwelijke veroordeelden dikwijls lager was dan wanneer dit niet het geval was. Zo blijken de percentages vrouwelijke veroordeelden in relatief 'kalmte' landen als Engeland en Nederland boven de negentig procent te liggen, tegenover percentages van tachtig procent of lager voor de kerngebieden van de vervolging. Niet de vervolging van vrouwen, maar de vervolging van toverij stond voorop.

Met deze opmerkingen heb ik een globale indruk willen geven van diverse houdingen en normen ten aanzien van toverij. Hierna wil ik ingaan op de praktijk, met name op het optreden van wereldlijke rechtbanken. Daarbij wil ik er wel op wijzen dat dit maar één kant van de zaak is, alhoewel allerm minst een onbelangrijke. Er is echter meer dan dat. Ook door kerkelijke instanties werd opgetreden inzake toverij, en niet alleen door de inquisitie, maar bijvoorbeeld ook door kerkeraden van protestantse kerken.¹⁰ Daarnaast werden er diverse acties ondernomen door de direct bij toverij betrokkenen zelf. Zo zijn er tal van voorbeelden bekend van situaties waarin een veronderstelde 'heks' er goedschiks of kwaadschiks toe werd overgehaald om de betovering ongedaan te maken. Maar die kant van de zaak moet nu onderbelicht blijven. Duidelijk is in ieder geval dat de mate waarin toverij en de beoefenaren van toverij als afwijkend en (in)tolerabel werden beschouwd niet zonder meer een weerspiegeling vond in de praktijk, ook niet in het optreden van de wereldlijke rechtbanken.

Gerechtelijke repressie en tolerantie van toverij en hekserij

Na het voorgaande zal het geen verwondering meer wekken dat ik een verbreding van het traditionele thema van de zogenaamde heksenvervolgingen wil bepleiten. Deze gaat in een drietal richtingen. Ten eerste een verbreding in die zin, dat niet alleen gekeken moet worden naar omvangrijke procesreeksen maar ook naar geïsoleerd voorkomende processen. Dit is op zichzelf niet nieuw, maar in veel overzichten van het Europese gebeuren en ook in tal van regionale studies ligt toch sterk de nadruk op de 'heksenjacht' als massale vervolging. Ten tweede sta ik een verbreding voor inzake de soorten toverij waartegen rechtbanken geacht worden opgetreden te hebben: dus niet alleen demonologische toverij en evenmin alleen demonologische plus schadelijke toverij, maar ook de rituele magie. Ten derde bepleit ik een zodanige verbreding van de aandacht, dat niet alleen repressie maar ook tolerantie van toverij onderzocht wordt. Daaronder zou kunnen worden verstaan de afwezigheid van intolerantie in de zin van intensieve vervolging. Maar ook de aanwezigheid van tolerantie in de zin van het toestaan of dulden van het als afwijkend beschouwde, in dit geval toverij. Denk bijvoorbeeld aan de bescherming die rechtbanken boden aan personen die werden uitgemaakt voor tovenaars of die werden beschuldigd van bepaalde betoveringen. En meer in het algemeen aan het onderscheid tussen wet en werkelijkheid: de ene rechtbank maakte meer werk van de vervolging van toverij dan de andere.

Bij dit pleidooi voor verbreding moet ik het vooralsnog laten. Er zit niets anders op dan dat ik me in de nu volgende schets van gerechtelijke repressie en tolerantie van toverij en hekserij in vroegmodern Europa toch grotendeels conformeer aan de dominante wetenschappelijke mode. Met andere woorden: het accent zal liggen op de vervolging van schadelijke en/of demonologische toverij.

Zelfs dan is het nog niet eenvoudig om in kort bestek het verloop van de processen weer te geven. Er waren namelijk per gebied en periode aanzienlijke variaties in aantallen processen en terechtgestelden en in de wijze waarop de processen op gang werden gebracht en verder verliepen. Zo kwamen massale,

lokale heksenvervolgingen, waarbij relatief grote aantallen mensen binnen een zelfde lokale gemeenschap en binnen betrekkelijk korte tijd werden vervolgd en bestraft, allerm minst overal voor. Tal van processen hadden een geïsoleerd karakter, andere deden zich in kleinere groepjes voor.

Al is generaliseren een hachelijke bezigheid, toch laten zich wel enkele hoofdlijnen van chronologie, geografie en intensiteit van de processen schetsen.¹¹ Na een aanloop in de veertiende en vooral de vijftiende eeuw bereikten de processen in de loop van de zestiende eeuw, vanaf omstreeks 1560 à 1580, en in de zeventiende eeuw, tot 1630 à 1680, hun getalsmatige hoogtepunt. In de vijftiende eeuw waren het tot omstreeks 1480 vooral Franstalige gebieden waar zich grotere procesreeksen voordeden, met name in de Franse Pyreneeën, Savoye en Zuidwest-Zwitserland. Daarnaast werden in mindere mate ook aangrenzende gebieden in Spanje, in het Duits-talige deel van Zwitserland en in Noord-Italië be-roerd. De eerste helft van de zestiende eeuw was in dit opzicht een periode van relatieve rust, al gold dit minder voor bijvoorbeeld Baskenland, Noord-Italië, de Languedoc en voor delen van de Nederlanden. De produktie van hekserijtraktaten en -handboeken stagneerde van circa 1510 tot 1570, om daarna des te energiekeer op gang te komen.

Vanaf halverwege de zestiende eeuw was er een toename van het aantal processen, maar vooral met de beide laatste decennia van deze eeuw werd een periode van massale vervolgingen ingeluid, althans in een aantal gebieden. In de jaren tachtig sprongen Zwitserland en de Zuidelijke Nederlanden eruit, in de jaren negentig Frankrijk, de Zuidelijke Nederlanden en Schotland, daarna de Jura en diverse Duitse landen, en in de jaren twintig en dertig van de zeventiende eeuw wederom Duitse landen. Daar ging het bijzonder hevig toe in plaatsen als Bamberg en Würzburg. Zo vonden in de jaren 1626-1630 in Bamberg ten minste 278 personen de dood op de brandstapel.

Aan de doodvonnissen kwam een einde op uiteenlopende tijdstippen. De Republiek der Verenigde Nederlanden kende het vroegste einde rond 1600, Spanje en Italië volgden een kleine twee decennia later, Engeland tenslotte nog weer een twintig jaar later. Grote vervolgingen zouden toen nog plaats-

vinden in Schotland in de jaren zestig en in Zweden in de late jaren zestig tot halverwege de jaren zeventig van de zestiende eeuw. Pas daarna kwamen oostelijker gelegen landen als Oostenrijk, Hongarije en Polen aan de beurt. In 1782 vond te Glarus in Zwitserland de vermoedelijk laatste gerechtelijke terechtstelling plaats.

Zoals gezegd wordt het totaal aantal doodvonnissen wegens toverij geschat op een veelvoud van tien-duizend. Het totale aantal processen zal mogelijk het dubbele hebben bedragen. Als kerngebieden van de vervolging kunnen worden aangemerkt de Alpenstreken, de Duitse landen, Frankrijk, de Zuidelijke Nederlanden, Schotland en delen van Scandinavië. Een nadere beschouwing van de intensiteit van de vervolging per gebied levert het volgende op.

De relatieve intensiteit van de gerechtelijke vervolging van diverse soorten toverij in bepaalde gebieden kan globaal worden vastgesteld door voor de gehele periode van vervolging het aantal doodvonnissen te relateren aan het bevolkingsaantal. Verdere verfijning kan worden verkregen door ook het percentage doodvonnissen ten opzichte van het totale aantal processen wegens toverij vast te stellen, door de te vergelijken perioden of het te vergelijken aantal jaren op elkaar af te stemmen, en door aantallen doodvonnissen wegens toverij te vergelijken met die wegens andere misdrijven.

Wanneer we eerst de stand opnemen in West- en Westcentraal-Europa, dan valt op dat veruit de meeste processen, mogelijk zelfs 75 procent, hebben plaatsgevonden in het Heilige Roomse Rijk, Frankrijk en Zwitserland.¹² Dit gebied omvatte echter slechts ongeveer de helft van de gehele bevolking van West- en Westcentraal-Europa. Vanaf het eind van de zestiende eeuw was Duitsland het centrum van de massale vervolgingen, al moet daar direct aan worden toegevoegd dat er in dit opzicht belangrijke regionale en lokale verschillen waren. De Noordelijke Nederlanden, later de Republiek, hadden daarentegen een belangrijk geringere vervolgingsintensiteit, hetgeen mede te danken is aan het nauwelijks voorkomen van omvangrijke procesreeksen.

De Britse eilanden vertoonden uiteenlopende patronen: evenals de Noordelijke Nederlanden heeft ook Engeland een geringe vervolgingsintensiteit gekend, terwijl in Schotland aanzienlijk heviger is huis-

gehouden. In Ierland schijnt het aantal processen beperkt te zijn gebleven.

Ook de vervolgingsintensiteit in Scandinavië liep per regio uiteen. In Denemarken vielen naar verhouding ongeveer evenveel slachtoffers als in Schotland. In Noorwegen ging het er wat rustiger aan toe, evenals in Zweden tot aan de grote vervolgingen, die in 1668 een aanvang namen. Finland kende naar verhouding minder executies en komt daarmee vermoedelijk op een niveau dat vergelijkbaar laag is als dat van Engeland of de Noordelijke Nederlanden.

In Oostcentraal- en Oost-Europa begonnen, zoals gezegd, de vervolgingen veel later dan in West-Europa en zij gingen ook veel langer door, namelijk tot in het midden van de achttiende eeuw. Ook hier waren er grote verschillen in vervolgingsintensiteit. Delen van Polen kenden zeer intensieve vervolgingen, in Hongarije kwam het weliswaar tot een flink aantal processen maar tot slechts enkele massale vervolgingen, terwijl in verder van Duitsland verwijderd liggende gebieden sprake was van een nog geringere vervolgingsintensiteit.

Wat ten slotte Zuid-Europa, in het bijzonder Italië en Spanje, betreft: beide landen komen, gerekend over de hele periode, uit op een lage vervolgingsintensiteit. Hier bleef de inquisitie zorg dragen voor het gerechtelijk onderzoek naar toverij. Het was niet zo dat het aantal processen laag was, integendeel. Er was echter wel sprake van een geringe geneigdheid om ook doodvonnissen uit te spreken. Men was namelijk eerder uit op bekering dan op verbranding.

Met dit alles is nog nauwelijks iets gezegd over de vraag hoe de processen werden geïnitieerd, wat de aard van de beschuldigingen was, en op welke wijze de processen verder verliepen. Diverse historici hebben de gerechtelijke vervolging van toverij in Europa omschreven als 'heksenjacht'. Daarmee wordt deze vervolging getypeerd als een onderneming van bovenaf, van de heersende klasse, die erop uit was om de zo verderfelijke heksensekte op te sporen en uit te roeien. Deze typering gaat echter hooguit voor een deel van de processen op.

Allereerst iets over de wijze waarop processen werden geïnitieerd. Gedurende de hele periode van vervolging was het voor een ieder die verdenkingen van schadelijke toverij koesterde mogelijk om een

aanklacht in te dienen. Deze accusatoire procedure was in een land als Engeland zelfs de enig mogelijke. De bewijslast berustte dan bij de aanklager en deze liep in geval van falen het risico om zelf de straf die op toverij stond te moeten ondergaan of om de beschuldigde persoon genoegdoening te moeten geven. Het zal duidelijk zijn dat dit geen aantrekkelijk perspectief was en dat er slechts met mate van deze procedure gebruik werd gemaakt. Daarnaast vond de ambtshalve vervolging in grote delen van Europa ingang, met name in de zestiende eeuw. Dat betekende dat op initiatief van overheidswege tot onderzoek en vervolging kon worden overgegaan. Op deze wijze zijn veruit de meeste toverijprocessen in gang gezet. Daarmee is echter nog niet aangegeven in hoeverre er sprake was van een als zodanig bedoelde jacht op heksen van overheidswege.

Want, zo kunnen we ons afvragen, wat was de aard van de beschuldigingen? Er zijn tal van geïsoleerde toverijprocessen gevoerd waarbij het ging om *maleficium*, en mogelijk ook om het duivelspact. Tot meer omvangrijke procesreeksen, eventueel een heksenjacht, kwam het pas wanneer de rechtsprekenden ontvankelijk bleken voor de idee van het bestaan van een duivelse heksensekte en dikwijls ook van nachtelijke sabbatbijeenkomsten. Dan namelijk werd de beschuldigde gevraagd naar namen van andere 'heksen' die zij op de sabbat moest hebben ontmoet. Met behulp van tortuur, die in veel landen tot het gerechtelijke instrumentarium behoorde om de voor een doodvonnis vereiste bekentenis te verkrijgen, was het niet al te moeilijk om de gewenste antwoorden los te krijgen.

Daarmee is tegelijk al iets gezegd over de vraag hoe de processen verliepen, al is het bijvoorbeeld moeilijk om aan te geven hoe de getalsmatige verhouding is geweest tussen geïsoleerde processen en processen van grotere omvang. Ook wat de afloop van de processen betreft is nog weinig meer bekend dan dat wisselende percentages ervan op een doodvonnis uitliepen. Zo weten we betrekkelijk weinig over de gang van zaken bij processen waarbij het niet tot een doodvonnis kwam.

Tot zover deze schets van de gerechtelijke repressie en - ten dele - ook van de tolerantie van toverij en hekserij in vroegmodern Europa. Ik herhaal dat hierbij de vervolging van schadelijke en/of demono-

logische toverij noodgedwongen centraal stond, en dat overige aspecten van het gerechtelijk optreden inzake toverij onderbelicht hebben moeten blijven. In recent Nederlands toverijonderzoek is trouwens voor een bredere aanpak gekozen: zo hebben bijvoorbeeld ook processen tegen waarzeggers en duivelbanners en smaadprocessen in verband met toverijbetichtingen de nodige aandacht gekregen.¹³

Dan kom ik nu toe aan het laatste deel van mijn verhaal, waarin vragen naar het waarom van de gerechtelijke repressie en tolerantie van toverij en ook mogelijke antwoorden hierop aan de orde komen.

De stand van de theorievorming in het Europese toverij- en hekserijonderzoek

In het verlengde van de typering van de gerechtelijke repressie van toverij en hekserij als 'heksenjacht' liggen veelomvattende vragen als waarom juist in de zestiende en zeventiende eeuw omvangrijke heksenvervolgingen plaatsvonden. Het probleem met dergelijke algemene vragen is dat ze hooguit in zeer algemene en daardoor weinig zeggende termen kunnen worden beantwoord. In het moderne onderzoek worden dan ook dikwijls meer specifieke vragen gesteld. Die betreffen dan bijvoorbeeld de per gebied en periode aanzienlijke variaties in aantallen en soorten processen en terechtgestelden. Daarbij gaat het echter vrijwel steeds om schadelijke en/of demonologische toverij. Bovendien zijn de vragen eerder gericht op het vóórkomen van processen dan op het achterwege blijven ervan.

Op dit punt beland is het goed om even in te gaan op diverse benaderingen of perspectieven binnen het Europese toverij- en hekserijonderzoek. Zo'n twintig jaar geleden zorgde inspiratie vanuit andere sociale wetenschappen, met name de antropologie, voor vernieuwing.¹⁴ Al spoedig werd deze vernieuwing gesignaleerd in historiografische overzichten, zoals die van Monter en van Schöffer.¹⁵ Monter vat het oude en het nieuwe onderzoek als volgt samen. Hij onderscheidt drie modellen of benaderingen: de rationalistische, de romantische en de antropologische of sociaal-wetenschappelijke. De rationalistische en de romantische benadering dateren al uit de negentiende eeuw, de antropologische is nieuw. Alle drie de benaderingen zijn primair gericht op

het thema van de heksenvervolgingen. De rationalistische benadering houdt in dat toverij een illusie is en dat de vervolging van toverij primair moet worden gezien in termen van schuld of verantwoordelijkheid van verantwoordelijke groeperingen, als katholieken of protestanten, dan wel van personen als heksenjagers of rechters. De romantische benadering ziet heksen en hun organisaties als reële verschijnselen en legt de nadruk op de vervolgdten. De antropologische benadering onderscheidt zich doordat daarin de relaties tussen vervolgdten en vervolgers of beschuldigers op lokaal niveau en ook de gevolgen van toverijbeschuldigingen en toverijprocessen voor de betrokkenen worden geanalyseerd. Volgens deze benadering hebben toverijgeloof en toverijbeschuldigingen een bepaalde functie voor individuen, groeperingen of zelfs hele samenlevingen: bijvoorbeeld het verklaren van het onverklaarbare, zoals ziekte of dood. Hiermee zouden angst en spanning worden afgewenteld op een zondebok, de heks.

Dat was, heel schematisch aangegeven, de stand van zaken in het begin van de jaren zeventig. Ook daarna hebben de toverijonderzoekers niet stilgezeten. Tot het eind van de jaren zeventig was de doorwerking van de antropologische benadering echter uiterst bescheiden en was het eerder zo dat men braaf pogingen deed om een eenzijdig rationalistisch perspectief te vermijden. In de jaren daarna is ook inspiratie vanuit de sociologie te bespeuren. Verschijnselen als macht, legitimatie en acculturatie kregen een plaats in interpretaties van de heksenvervolgingen. Al met al is het onderzoek meer dan voorheen gericht geweest op gedrag en opvattingen van niet-geleerde groeperingen, op relaties tussen 'gewone' mensen en elitegroeperingen en op de vrouwenkwestie. Daarnaast heeft met name het Nederlandse onderzoek zich gericht op zaken als de afwezigheid of het geringe voorkomen van toverijprocessen, smaadprocedures in verband met toverijbetichtingen en het optreden van kerkelijke zijde inzake toverij met inbegrip van de onderlinge taakverdeling tussen kerk en wereldlijke overheid.

Als we ons nu afvragen wat al dit onderzoek tot dusverre heeft opgeleverd aan antwoorden op bovengenoemde vragen, dan is dat eigenlijk niet zo heel veel. Waar historici het over eens zijn, is dat aan

bepaalde noodzakelijke voorwaarden moet zijn voldaan, wil het kunnen komen tot bepaalde soorten toverijprocessen. We zouden dan kunnen spreken van structurele kwetsbaarheid van een samenleving voor toverijprocessen.¹⁶ Die voorwaarden betreffen enerzijds de aanwezigheid van toverijgeloof en toverijpraktijken en anderzijds de mogelijkheid van gerechtelijke vervolging van toverij. Structurele kwetsbaarheid voor geïsoleerde processen ontstond toen aan traditioneel magische toverijopvattingen en toverijpraktijken, eventueel in combinatie met traditioneel demonologische opvattingen, de strafbaarstelling van toverij werd toegevoegd. Deze uitspraak lijkt overigens verdacht veel op een tautologie. Als daarnaast de demonologische toverijopvattingen uit de heksentraktaten veld wonnen en de ambtshalve vervolging en het gebruik van tortuur ingang hadden gevonden, dan was er tevens sprake van structurele kwetsbaarheid voor omvangrijke procesreeksen. Natuurlijk dient het al dan niet tot stand komen van beide soorten structurele kwetsbaarheid eveneens te worden verklaard. Met name het waarom van de sterk uiteenlopende verbreiding en aanvaarding van de 'heksenleer' verdient nog veel aandacht. Dat geldt bijvoorbeeld voor de Noordelijke Nederlanden en de Republiek, waar het vrijwel afwezig zijn van omvangrijke procesreeksen te danken was aan een geringe ontvankelijkheid voor deze 'heksenleer'.¹⁷

Bestond eenmaal een situatie van structurele kwetsbaarheid voor geïsoleerde toverijprocessen of ook voor meer massale toverijprocessen, dan kon enigerlei mobilisering dergelijke processen in gang zetten. Tegenmobilisering en maatregelen om de structurele kwetsbaarheid te verminderen konden hierop remmend werken. Hier aangekomen krijgen we echter te maken met een grote variëteit aan mogelijkheden en evenzovele deelverklaringen die verschillende historici hebben aangedragen. Sommigen geven er dan ook de voorkeur aan om zich maar helemaal niet aan verklaringen te wagen dan wel om zich vooralsnog te wijden aan het door hen onontbeerlijk geachte theoretische en empirische voorwerk. Zo is terecht gepleit voor het ontwerpen van een typologie van 'heksenvervolgingen' waarin de talrijke schakeringen in voldoende mate worden onderscheiden.¹⁸

Of het, gegeven een situatie van structurele kwetsbaarheid, inderdaad tot toverijprocessen kwam, hing allereerst af van het lokale toverijgebeuren, van een eventuele aangifte of het bekend worden van toverij bij de rechtbank en van de houding van de rechtsprekenden. Wanneer de ambtshalve vervolging ingang had gevonden, werden veruit de meeste processen op initiatief van de rechtbank gevoerd. De opstelling van de rechtsprekenden was dan ook uitermate belangrijk, en niet alleen voor het al dan niet initiëren van processen, maar ook voor de procesvoering zelf. Het lag in hun handen om te bepalen welke vragen zij zouden stellen, of tortuur zou worden toegepast en welke eisen aan de bewijsvoering zouden worden gesteld. Hun houding was ten dele afhankelijk van hun eigen opvattingen en ervaringen, van hun kennisname van toverijpraktijken in hun eigen gebied en ook elders, van eventuele aansporingen tot vervolging dan wel tot matiging van hogerhand en van adviezen van rechtsgeleerden. Ten dele was hun opstelling ook een functie van rechterlijke organisatie en procesrecht. Daarbij valt te denken aan de mate van centralisatie van de hoge rechtspraak en aan de aan- of afwezigheid van procedures waarvan een preventieve of matigende werking kon uitgaan voor de van toverij betichten.

Zowel het lokale toverijgebeuren als de opstelling van de rechtsprekenden moeten als mede afhankelijk worden gezien van ontwikkelingen die stimulerend dan wel remmend kunnen hebben ingewerkt op de geneigdheid om tegenslag in termen van toverij te interpreteren. Zo is dikwijls gewezen op een verband tussen economische crisisverschijnselen en een toename van toverijverdenkingen en toverijprocessen. En ook op een verband tussen oorlog en een afname van toverijprocessen, zo er al van processen sprake was. Voor zover de aard en de betekenis van dergelijke verbanden kan worden aangegeven betekent dit winst voor het toverijonderzoek. Maar nog te vaak blijft het bij het constateren van dergelijke verbanden. Bovendien is het dikwijls droevig gesteld met de toetsbaarheid van zulke verklarende uitspraken. Centrale begrippen als crisis, angst en spanning worden te vanzelfsprekend, zonder definiëring en operationalisering, gebruikt - en zijn alleen al om die reden niet verhelderend. Daarnaast worden nog te veel interpretaties gekenmerkt door een functiona-

listische denkwijze: een verschijnsel bestaat omdat het een positieve bijdrage levert aan of nuttig is voor bepaalde individuen, groeperingen of een bepaalde samenleving. Het einde van een verschijnsel wordt toegeschreven aan het niet langer op positieve of zelfs aan het op negatieve wijze functioneren ervan. Nut en behoefte, soms gezien vanuit het standpunt van de machthebbers, soms vanuit dat van de direct bij toverij betrokkenen, zijn de sleutelbegrippen. Het is echter van belang om ons te realiseren dat deze verklaringwijze al langere tijd aan kritiek van sociologische en ook van antropologische zijde heeft blootgestaan.

Natuurlijk valt er nog veel meer te zeggen over kwesties van theorievorming. Bijvoorbeeld over de vraag waarom het percentage vrouwen dat op de brandstapel kwam zo hoog was of over de vraag waarom de brandstapels in het ene gebied zoveel vroeger doofden dan in het andere. De tot dusverre gegeven antwoorden bevredigen nog onvoldoende of niet. Ook hier geldt dat nauwkeuriger onderzoek op basis van specifieke vragen vereist is om verder te komen. En dan pleit ik nogmaals voor een verbreding van het toverijonderzoek, ik zou willen zeggen: van *Malleus* naar Erasmus!

Noten

1. J. Sprenger en H. Institoris, *Malleus maleficarum* (1487); idem, *Der Hexenhammer*, Duitse vertaling, J.W.R. Schmidt ed. (herdruk München 1982; Berlijn 1906).
2. Zie: Marcel Gielis, 'Toverij en duivelspact volgens theologen uit de Nederlanden', in: Marijke Gijswijt-Hofstra en Willem Frijhoff ed., *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987) 183-195.
3. Zie bijvoorbeeld: Max Marwick ed., *Witchcraft and sorcery* (Harmondsworth 1982); G. Schormann, *Hexenprozesse in Deutschland* (Göttingen 1981); Gijswijt-Hofstra en Frijhoff, *Nederland betoverd*; met name de hoofdstukken 1 en 22 door Marijke Gijswijt-Hofstra en hoofdstuk 2 door Hans de Waardt en Willem de Blécourt; Pieter Spierenburg, *De verbroken betovering* (Hilversum 1988).
4. Zie: Willem Frijhoff, 'Satan en het magisch universum. Raakvlakken, wisselwerking, reminiscenties in Oost-Gelderland sedert de zestiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis (TvG)* 97 (1984) 382-406; idem, 'Beeldvorming over toverij in oostelijk Gelderland, zestiende tot twintigste eeuw', in: Gijswijt-Hofstra en Frijhoff, *Nederland betoverd*, 232-242.
5. Zie bijvoorbeeld: Richard Kieckhefer, *European witch trials. Their foundations in popular and learned culture, 1300-1500* (Londen en Henley 1976); Norman Cohn, *Europe's inner demons. An enquiry inspired by the great witch-hunt* (Londen 1975); Willem de Blécourt en Marijke Gijswijt-Hofstra ed., *Kwade mensen. Toverij in Nederland*. Themanummer Volkskundig bulletin 12 (Amsterdam 1986) afl. 2; Gijswijt-Hofstra en Frijhoff, *Nederland betoverd*; Wolfgang Behringer, *Hexenverfolgung in Bayern. Volksmagie, Glaubenseifer und Staatsräson in der frühen Neuzeit* (München 1987).
6. Zie noot 2.
7. Zie voor Finland: Antero Heikkinen en Timo Kervinen, 'Finland: den manliga dominansen', in: Bengt Ankarloo en Gustav Henningsen ed., *Häxornas Europa, 1400-1700* (Lund 1987) 276-291; Literatuur over IJsland is helaas in Nederland niet beschikbaar.
8. Zie: J. Monballyu, 'De houding van de rechters tegenover hekserij in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 15de tot 17de eeuw', in: M.-S. Dupont-Bouchat ed., *De hekserij in de Nederlanden onder het ancien régime* (Kortrijk-Heule 1987) 11-34.
9. Zie: Herman Beliën, 'Rechtsgeleerde opvattingen over het misdrijf toverij', in: Gijswijt-Hofstra en Frijhoff, *Nederland betoverd*, 212-221.
10. Zie: ibidem, hoofdstukken 7 door Herman Roodenburg, 8 en 22 door Marijke Gijswijt-Hofstra en 9 door Willem de Blécourt en Freek Pereboom.
11. Zie bijvoorbeeld: Brian P. Levack, *The witch-hunt in early modern Europe* (Londen, New York 1987); Spierenburg, *De verbroken betovering*.

12. Levack, *The witch-hunt*, 176.
13. Zie onder meer: Blécourt en Gijswijt-Hofstra, *Kwade mensen*; Gijswijt-Hofstra en Frijhoff, *Nederland betoverd*.
14. Zie: Alan Macfarlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A regional and comparative study* (Londen 1970); Keith Thomas, *Religion and the decline of magic. Studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England* (Londen 1971).
15. E. William Monter, 'The historiography of European witchcraft: progress and prospects', *Journal of interdisciplinary history* 2 (1972) 435-453; I. Schöffer, 'Heksengeloof en heksenvervolging; een historiografisch overzicht', *TvG* 86 (1973) 215-235.
16. Zie: M. Gijswijt-Hofstra, 'Bijdrage tot theorievorming over 16e en 17e eeuwse Europese heksenvervolgingen', *Mens en maatschappij* 47 (1972) 304-336.
17. Zie: Marijke Gijswijt-Hofstra, 'Hoofdlijnen en interpretaties van Nederlandse toverij en heksenvervolging', in: Gijswijt-Hofstra en Frijhoff, *Nederland betoverd*, 256-279.
18. Zie bijvoorbeeld: Gijswijt-Hofstra, 'Bijdrage tot theorievorming'; H.M. Beliën en P.C. van der Eerden, *Satans trawanten. Heksen en heksenvervolging* (Haarlem 1985) 212-221.